

Τίτλος πρωτοτύπου:

The Making of the English Working Class by E.P. Thompson,
Vintage Books, A Division of Random House, New York 1966.
Πρώτη έκδοση: Victor Gollancz Ltd, Λονδίνο, 1963.

Εικόνα εξωφύλλου:

Peterloo, Manchester (1819), print published by Richard Carlile © Courtesy
of Manchester Libraries, Information and Archives, Manchester City Council

ISBN 978-960-244-201-2

© 2018 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Αγγ. Γέροντα 6, 105 58 Αθήνα, τηλ.: 210 3256922, fax: 210 3218145

e-mail: piop@piraeusbank.gr, www.piop.gr

E.P. THOMPSON

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Μετάφραση

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Επιστημονική επιμέλεια και εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Σοφία Σπύκου

Πρόεδρος

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Παριζιός

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ
ΙΔΡΥΜΑ
ΟΜΙΛΟΥ
ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Το έργο του E.P. Thompson *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* αποτελεί σημείο αναφοράς για τους ιστορικούς της Βιομηχανικής Επανάστασης, και γενικότερα του 19ου αιώνα. Παράλληλα, θεωρείται η «Βίβλος», τρόπον τινά, όσων ασχολούνται με την κοινωνική ιστορία, ως πεδίο έρευνας και ως κλάδο της ιστοριογραφίας.

Η έκδοση ενός έργου όπως αυτό του E.P. Thompson έρχεται να εμπλουτίσει τη σειρά «Επιστήμη και τεχνολογία» του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, στο πλαίσιο της οποίας κυκλοφορούν σημαντικά βιβλία με θέμα τις επιπτώσεις της Βιομηχανικής Επανάστασης όχι μόνο στο τεχνολογικό και το οικονομικό πεδίο, αλλά και στο πεδίο των πολιτισμικών προτύπων και της καθημερινής ζωής των απλών ανθρώπων. Η περίοδος αυτή, της οποίας το βιβλίο αναδεικνύει και φωτίζει άγνωστες εν πολλοίς όψεις και πτυχές, υπήρξε εποχή κοσμογονικών αλλαγών στον τρόπο παραγωγής, οι συνέπειες των οποίων γίνονται αισθητές ακόμα και σήμερα.

Όλοι στο Ίδρυμα, και εγώ προσωπικά, νιώθουμε μεγάλη ικανοποίηση για την άρτια ελληνική έκδοση ενός τόσο σημαντικού, αλλά και τόσο απαιτητικού από κάθε άποψη, βιβλίου. Είμαστε βέβαιοι ότι *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* θα τύχει της υποδοχής που αξίζει σε ένα τέτοιο βιβλίο, τόσο από την κοινότητα των ιστορικών όσο και από το ευρύτερο κοινό.

Σοφία Στάϊκου
Πρόεδρος
Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση, του Αντώνη Λιάκου	13
Πρόλογος, του E.P. Thompson	27

Πρώτο Μέρος: ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

I Απεριόριστος αριθμός μελών	37
II Χριστιανός και Απολλύων	45
III «Τα προπύργια του Σατανά»	72
IV Ο εκ γενετής ελεύθερος Άγγλος	93
V Φυτεύοντας το Δέντρο της Ελευθερίας	117

Δεύτερο Μέρος: Η ΚΑΤΑΡΑ ΤΟΥ ΑΔΑΜ

VI Εκμετάλλευση	197
VII Οι αγρεργάτες	219
VIII Τεχνίτες και λοιποί	240
IX Οι υφαντές	274
X Βιοτικό επίπεδο και εμπειρίες	319
1. Τα αγαθά	319
2. Τα σπίτια	323
3. Η ζωή	327
4. Η παιδική ηλικία	336
XI Η μεταμορφωτική δύναμη του σταυρού	354
1. Οι ηθικές μηχανές	354
2. Ο χιλιασμός της απόγνωσης	378
XII Κοινότητα	404
1. Ελεύθερος χρόνος και προσωπικές σχέσεις	404
2. Τα τελετουργικά της αμοιβαιότητας	420
3. Οι Ιρλανδοί	431
4. Οι μυριάδες της αιωνιότητας	445

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τρίτο Μέρος: Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

XIII	Το ριζοσπαστικό Ουέστμινστερ	451
XIV	Ένας στρατός επανορθωτών	472
	1. Ο Μαύρος Φανός	472
	2. Η αδιαπέραστη κοινωνία	484
	3. Οι νόμοι κατά των ενώσεων	495
	4. Κόπτες υφασμάτων και καλτσοπλέκτες	518
	5. Τα παλληκάρια του Σέργουντ	547
	6. By Order of the Trade	568
XV	Δημαγωγοί και μάρτυρες	594
	1. Η κοινωνική δυσαρέσκεια	594
	2. Προβλήματα ηγεσίας	598
	3. Οι λέσχες Hampden	621
	4. Ο Brandreth και ο Oliver	638
	5. Peterloo	657
	6. Η Συνωμοσία της Οδού Κέιτο	686
XVI	Τάξιική συνείδηση	696
	1. Η ριζοσπαστική κουλτούρα	696
	2. Ο Ουίλιαμ Κόμπετ	730
	3. Ο Carlile, ο Wade και ο Gast	745
	4. Ο ουεενισμός	761
	5. «Κάτι σαν μηχανήμα»	788
	Βιβλιογραφικό σημείωμα	815
	Ευχαριστίες	819
	Ευρετήριο	820

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο αυτό είναι ένα από τα κορυφαία έργα της ιστοριογραφίας του 20ού αιώνα, συγκρίσιμο σε επιρροή με τη *Μεσόγειο* του Φ. Μπρωντέλ και το *Metahistory* του Hayden White. Υπήρξε δηλαδή μια παραδειγματική ιστορική προσέγγιση, που συνέβαλε στη μεγάλη αλλαγή της ιστοριογραφίας στο τελευταίο τρίτο του περασμένου αιώνα. Γιατί όμως είναι τόσο σημαντικό;

Μερικά βιβλία ιστορίας, όπως οι *Περσικοί Πόλεμοι* του Ηρόδοτου, ο *Πελοποννησιακός Πόλεμος* του Θουκυδίδη, τα *Ανάλεκτα* του Κομφούκιου, τα *Προλεγόμενα* (*Muqaddimah*) του Ιμπν Χαλντούν (επίσης όσα προαναφέρθηκαν, προκειμένου για τον 20ό αιώνα) κ.ά., διαβάζονται πέραν των όσων μας μαθαίνουν για το αντικείμενό τους. Διαβάζονται ως βασικά έργα παιδείας, κουλτούρας, Bildung. Μέσω δηλαδή της εξιστόρησης μιας εποχής και του πλούτου των πληροφοριών ή της οξυδέρκειας των παρατηρήσεων, μας εισάγουν στο πώς να διαβάζουμε το παρελθόν, μας προτείνουν τρόπους ιστορικής κατανόησης, δημιουργούν πλαίσια αντίληψης της πραγματικότητας, εισάγουν τον αναγνώστη, ως υποκείμενο, στην εξιστόρηση. Τα βιβλία αυτά διαβάζονται in context και out of context. Διαβάζονται δηλαδή στα συμφραζόμενά τους, αφού ο ιστορικός διαμορφώνεται σε μια συγκεκριμένη εποχή, χρησιμοποιεί τα διανοητικά της εργαλεία και τους τρόπους σκέψης της, απαντά στα ερωτήματα της εποχής του. Διαβάζονται όμως και εκτός ιστορικών συμφραζομένων, όταν η ανάλυση μιας εποχής έχει τη δύναμη να εμπνεύσει την ανάλυση μιας άλλης, όταν τα ερωτήματα που θέτει ο συγγραφέας είτε μπορούν να εκμαιεύσουν τα ερωτήματα που θέτει ο αναγνώστης στη δική του εποχή και για τα δικά του ενδιαφέροντα, είτε αφορούν ευρύτερα –και με διάρκεια– ιστορικά ζητήματα.

Τι μας μαθαίνει το βιβλίο;

Το βιβλίο αυτό μας λέει για τον μεγάλο κοινωνικό μετασχηματισμό που προκάλεσε η Βιομηχανική Επανάσταση, ή καλύτερα τον μετασχηματισμό που εμπεριείχαν όλες αυτές οι μεγάλες αλλαγές στην τεχνολογία, την κουλτούρα και την κοινωνία, στη δημογραφία, στο αγροτικό και το αστικό περιβάλλον, στις ιδέες και την νοοτροπία των ανθρώπων, μεταβολές που βάδισαν μαζί, αλληλεξαρτώμενες και αλληλομαχόμενες. Γράφει ο Τόμσον:

Επρόκειτο ενδεχομένως για την πιο αξιοσημείωτη λαϊκή κουλτούρα που γνώρισε ποτέ η Αγγλία. Εξέφραζε την τεράστια ποικιλία δεξιοτήτων των εργαζομένων στους τομείς του μετάλλου, του ξύλου, των υφασμάτων και των κεραμικών. Δίχως τα κληρονομικά τους «μυστικά» και την εντυπωσιακή εφευρετικότητά τους στον χειρισμό πρωτόγονων εργαλείων, οι εφευρέσεις της Βιομηχανικής Επανάστασης δύσκολα θα είχαν προχωρήσει πέτραν του σχεδιαστήριού. Από αυτή την κουλτούρα των τεχνιτών και των αυτομορφωμένων εργατών αναδύθηκαν πολυάριθμοι εφευρέτες, οργανωτές, δημοσιογράφοι και θεωρητικοί της πολιτικής, όλοι ιδιαίτερα αξιόλογοι. Εύκολα θα σκεφτόταν κανείς ότι επρόκειτο για κουλτούρα οπισθοδρομική ή συντηρητική. Είναι γεγονός ότι μια σημαντική συνιστώσα των μεγάλων κινήματων των τεχνιτών και των οικιακών εργατών, επί πενήντα και πλέον χρόνια, ήταν η αντίσταση στην προλεταριοποίηση. Όταν είδαν ότι η υπόθεση αυτή ήταν χαμένη, έκαναν νέες απόπειρες, στις δεκαετίες του 1830 και του 1840, και προσπάθησαν να θέσουν σε εφαρμογή τις νέες μορφές κοινωνικού ελέγχου που είχαν οραματιστεί.

Δεν πρόκειται για μετασχηματισμούς που αφορούν μόνο την Αγγλία, ούτε μόνον εκείνη την εποχή, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα έως την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Αυτός ο μετασχηματισμός συντελείται, σε βασικές γραμμές, σε όλες τις χώρες. Συντελείται ακόμη και σήμερα, καθώς αυτή η διαδικασία συνεχίζει να διεισδύει όχι μόνον σε μακρινές κοινωνίες (όπως στις χώρες της Ασίας και της Αφρικής), αλλά και σε πτυχές της κοινωνικής ζωής που δεν είχε θίξει έως τώρα. Μπορεί ο μετασχηματισμός αυτός να ήταν διαφορετικός από τη μια περίπτωση στην άλλη, αλλά το βιβλίο μάς δείχνει την πολυπλοκότητά του, η οποία δεν ευθυγραμμίζεται με τη σχηματική αντίληψη που έχει επιβάλει το δόγμα της προόδου και του εκμοντερνισμού, τεμαχίζοντας τις κοινωνίες σε συντήρηση και πρόοδο, ορθολογισμό και συναίσθημα, γενικό και ιδιαίτερο συμφέρον, ρεαλισμό και οραματισμό, οικονομία και ιδεολογίες. Αποτελεί μιαν από τις ισχυρότερες κριτικές σε αυτόν τον μανιαχισμό, ο οποίος έγινε επιστημονική αλλά και πολιτική ορθοδοξία, με προεκτάσεις έως σήμερα, σε μια εποχή δηλαδή όπου η ηλεκτρονική και ψηφιακή τεχνολογία, ως τρίτη βιομηχανική επανάσταση, προκαλεί ανάλογους σε βάθος και έκταση, αν και διαφορετικούς σε μορφή, μετασχηματισμούς. Μέσα από τον μεγάλο κοινωνικό μετασχηματισμό γεννήθηκε η σύγχρονη μαζική πολιτική, μας λέει ο Τόμσον, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε εδώ και δυο αιώνες την ίδια την εξέλιξη της κοινωνίας και τον μοντερνισμό. Επομένως, το βιβλίο αυτό αναψηλαφεί τις παραδοχές μιας σειράς διανοητών του κοινωνικού, από τον Μαρξ, τον Ένγκελς, τον Μαξ Βέμπερ, τον Ρίτσαρντ Χένρι Τόουνι, τον Μάθιου Άρνολντ έως τον Καρλ Πολάνι.

Οι ιστορικοί και ο καπιταλισμός

Η συζήτηση που γέννησε το βιβλίο αυτό, και η οποία ήταν κεντρική στη βρετανική ιστορία, αφορούσε το αν η Βιομηχανική Επανάσταση βελτίωσε ή όχι το βιοτικό επίπεδο των εργατών. Ονομάστηκε και διαμάχη για το βιοτικό επίπεδο του βιομηχανικού πληθυσμού και αποτυπώθηκε στο βιβλίο *Capitalism and the Historians* (Routledge, 1954), που επιμελήθηκε ο Φ.Α. Χάγκεν, γράφοντας και μια εκτεταμένη εισαγωγή. Η διαμάχη αυτή όμως δεν ήταν περιορισμένη ανάμεσα στους ιστορικούς, ούτε και αφο-

ρούσε απλώς την εκτίμηση μιας πλευράς της Βιομηχανικής Επανάστασης. Ο Χάγκε θεωρείται σήμερα ως ο εμπνευστής του νέου δόγματος οικονομικής πολιτικής, του γνωστού και ως νεοφιλελευθερισμού. Οι απόψεις του είχαν αναπτυχθεί πριν από τον πόλεμο, και συνιστούσαν μια διαφορετική –αντίθετη, καλύτερα– προσέγγιση στα προβλήματα οικονομίας-κράτους-κοινωνίας από εκείνη του Κέινς, που κυριαρχούσε πνευματικά όλα αυτά τα χρόνια. Είχαν αποτυπωθεί στο βιβλίο του *The Road to Serfdom* (Routledge, 1944), στο οποίο ο Χάγκε επιχειρηματολογούσε ότι ο φιλελευθερισμός είχε εγκαταλειφθεί, και ότι κοινή βάση του κομμουνισμού, του εθνικοσοσιαλισμού, του φασισμού, αλλά και της τείνουσας προς τον σχεδιασμό μεταπολεμικής βρετανικής κοινωνίας, ήταν ο κολεκτιβισμός. Το βιβλίο *Capitalism and the Historians* αποτελούσε συνέχεια εκείνου, καθώς και απόπειρα ιστορικής του τεκμηρίωσης. Είχε τη σημασία μιας πολιτικής παρέμβασης που ήθελε να δείξει ότι οι ιστορικοί του 20ού αιώνα είχαν συμβάλει στην εγκατάλειψη του φιλελευθερισμού γιατί αντιμετώπισαν τη Βιομηχανική Επανάσταση και τον καπιταλισμό με προκαταλήψεις. Όχι μόνον τη Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία, αλλά επίσης στην Αμερική και την ηπειρωτική Ευρώπη (αντίστοιχα κεφάλαια στο βιβλίο, γραμμένα από οικονομολόγους ιστορικούς και οικονομικούς ιστορικούς). Αρχίζει με τη θέση ότι, αν η φιλελεύθερη ιστοριογραφία του 19ου αιώνα (Whig interpretation of history)¹ δημιούργησε τον φιλελεύθερο, αισιόδοξο για την πορεία της κοινωνίας πολίτη, η ιστοριογραφία που αναπτύχθηκε από τους φασιστούς και τους σοσιαλιστές, όπως οι Sidney και Beatrice Webb (συνιδρυτές της London School of Economics) και οι John Lawrence και Barbara Hammond,² αποτύπωσε μια ζοφερή εικόνα για τα βάσανα των ανθρώπων και τις συνθήκες της ζωής τους στα χρόνια της Βιομηχανικής Επανάστασης, και επομένως δημιούργησε στην κοινή γνώμη επιφυλάξεις και αρνητικά συναισθήματα απέναντι στην άνοδο της ελευθερίας και ακηδεμόνευτης επιχειρηματικότητας, δημιουργώντας πολίτες ενδοτικούς στον σχεδιασμό, στον κρατισμό και στις κολεκτιβιστικές ιδέες.

Ο Χάγκε και οι συγγραφείς του τόμου υποστήριξαν ότι οι εικόνες φρίκης της πρώιμης βιομηχανικής εποχής στην Αγγλία προέρχονταν από τους τότε γαιοκτήμονες και την αριστοκρατία της πολιτικής του Λονδίνου, η οποία δυσφημούσε τον βιομηχανικό κόσμο επειδή είχε εμπλακεί σε μια διαμάχη με τους φιλελεύθερους επιχειρηματίες για τους Νόμους περί Σιτηρών, χωρίς να έχει επιχειρήσει ποτέ αυτοψία στις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας. Τα βασικά επιχειρήματα ήταν ότι το επίπεδο των εργατών βελτιώθηκε: αν μεμονωμένες ομάδες, για ορισμένες περιόδους, έπεφταν σε εξαθλίωση, αυτό οφειλόταν στην αύξηση του πληθυσμού, η οποία δεν θα υπήρχε δίχως τη βιομηχανία, και στη μαζική μετανάστευση Ιρλανδών, όπως επίσης και στην επαβίωση μονοπωλιακών καταστάσεων. Απέδιδαν τις περιγραφές της φτώχειας που αποτύπωναν οι εκθέσεις των επιθεωρητών και οι λογοτεχνικές πηγές όχι στη νέα πραγματικότητα αλλά στην αφύπνιση μιας νέας ευαισθησίας, την οποία προκάλεσε ακριβώς η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της βιομη-

1. Τον όρο δημιούργησε ο Herbert Butterfield με το βιβλίο του *The Whig Interpretation of History* (London: G. Bell, 1931).

2. Η τριλογία των κλασικών έργων τους: *The Village Labourer 1760-1832: A Study of the Government of England before the Reform Bill* (London: Longmans and Co., 1911)· *The Town Labourer 1760-1832: The New Civilization* (London: Longmans and Co., 1917)· *The Skilled Labourer 1760-1832* (London: Longmans, Green and Co., 1919).

χανικής εποχής και το γεγονός ότι η φτώχεια δεν θεωρούνταν πλέον φαινόμενο ενδημικό και φυσικό, όπως στην προβιομηχανική εποχή. Στις περιγραφές αυτές, γράφουν ο Χάγκεν και ο Τ.Σ. Άστον, συγγραφείς δύο κεφαλαίων του βιβλίου, βασίστηκαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, και επομένως η σοσιαλιστική κοσμοθεωρία.

Το γεγονός ότι ο Τόμσον απαντά επί του ζητήματος της Βιομηχανικής Επανάστασης στον Χάγκεν, ο οποίος αναδεικνύει το ζήτημα αυτό σε θεμελιώδες για τη θεωρία του, δείχνει τη σημασία της βρετανικής Βιομηχανικής Επανάστασης ως ιστοριογραφικού παραδειγματικού τύπου. Όχι μόνον γιατί αφορά το παρελθόν και το μέλλον πολλών χωρών, που μπήκαν στη βιομηχανική πορεία και έλυσαν με διαφορετικό τρόπο τα κοινωνικά τους προβλήματα επωφελούμενες από τη βρετανική πείρα (όπως η Γερμανία της εποχής του Μπίσμαρκ), αλλά και γιατί έχει γίνει το ιστορικό υπόβαθρο πολιτικών ιδεολογιών που αφορούσαν τον σοσιαλισμό, το κοινωνικό κράτος, την κυριαρχία της αγοράς ως ανακατανομή των κοινωνικών πόρων. Ο Χάγκεν είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος αυτού. Η εξομάλυνση του παρελθόντος ήταν απαραίτητη για την κυριαρχία της δικής του κοσμοθεωρίας. Αλλά όχι λιγότερο και ο Τόμσον έχει συνείδηση της σημασίας αυτής της διαμάχης για το παρελθόν. Μπαίνει στη συζήτηση όχι αμυντικά, αμφισβητώντας και αντιπαρατάσσοντας τα αντίθετα στατιστικά στοιχεία, αλλά μεθοδολογικά. Αμφισβητεί τους ποσοτικούς δείκτες, οι οποίοι κατακερματίζουν τη ζωή των ανθρώπων, και βάζει στη θέση τους το σύνολο της «βιωμένης εμπειρίας».

Η βιωμένη εμπειρία

Η έννοια της εμπειρίας είναι κλειδί για την εξέλιξη της ιστοριογραφίας. Γράφει ο Τόμσον: «Κατά τη διάρκεια των ετών μεταξύ 1780 και 1840, ο βρετανικός λαός βίωσε μια έντονη εμπειρία απαθλίωσης, έστω και αν, στατιστικά, είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για μια μικρή βελτίωση των υλικών συνθηκών». Κάθε αξιολόγηση της ποιότητας της ζωής, υποστηρίζει ο Τόμσον, προϋποθέτει την αποτίμηση, κατά το δυνατόν, του συνόλου της βιωμένης εμπειρίας, δηλαδή των πολλαπλών ικανοποιήσεων ή στερήσεων, τόσο των υλικών όσο και των πολιτισμικών.

Η εμπειρία της απαθλίωσης που έζησαν προσέλαβε εκατό διαφορετικές μορφές: για τον αγρεργάτη, σήμανε την απώλεια των κοινοτικών δικαιωμάτων του και των καταλοίπων της δημοκρατίας του χωριού· για τον τεχνίτη, την απώλεια της κοινωνικής θέσης του· για τον υφαντή, την απώλεια της ανεξαρτησίας του και των βιοτικών πόρων του· για το παιδί, την απώλεια της δραστηριότητας και του παιχνιδιού στο σπίτι· για τις πολυάριθμες ομάδες εργατών των οποίων τα πραγματικά έσοδα αυξήθηκαν, την απώλεια της εργασιακής ασφάλειας και της ψυχαγωγίας, καθώς και την επιδείνωση του αστικού περιβάλλοντος.

Ο Τόμσον δεν εισάγει στη θέση των γεγονότων («των γεγονότων που τα παραδέχονται όλοι», όπως λέει ο Χάγκεν) στατιστικά στοιχεία, τα οποία, εκτός από την αποσπασματικότητά τους, για να μας πουν κάτι πρέπει να υποστούν επεξεργασία – και επομένως είναι εύπλαστα και υπάκουα στις απαντήσεις που πρέπει να δώσουν. Εισάγει την εμπειρία, την οποία δεν μπορούμε να τη γνωρίσουμε αφηρημένα και γενικά, παρόλ' αυτόν μέσο από τους τρόπους με τους οποίους βιώθηκε· ατομικά και συλλογικά. Βίωση

της εμπειρίας προϋποθέτει υποκείμενο, την αίσθηση της πραγματικότητας που αυτό αποκτά, τα συναισθήματα που δοκιμάζει στη ροή της πραγματικότητας, την αντιληπτικότητα του, τους πολιτισμικούς τρόπους που έχει στη διάθεσή του για να τη «βιώσει» και για να την εκφράσει στους άλλους (ανάμεσά τους και σ' εμάς, τους μεταγενέστερους). Δεν μένει όμως στην εμπειρία ο Τόμσον. Ενδιαφέρεται για τον μετασχηματισμό της εμπειρίας σε συνείδηση. Οι άνθρωποι, μας λέει, σκέπτονται την εμπειρία τους, τη χειρίζονται με τις πολιτισμικές τους διαθεσιμότητες, με πολιτικούς υπολογισμούς.

Η έννοια της εμπειρίας έχει, βέβαια, μακρά ιστορία στη θεωρητική σκέψη. Στο συγκεκρωμένο βρετανικό περιβάλλον είχε διατρέξει μια διαδρομή πηγαίνοντας από τους συντηρητικούς θεωρητικούς, όπως ο Michael Oakeshott³ και ο F.R. Leavis,⁴ στους μαρξιστές θεωρητικούς, όπως ο Τόμσον και ο Ουίλιαμς, που ανέπτυξε την έννοια της δομής των αισθημάτων (structure of feelings) για να αναλύσει την ιστορική εμπειρία που αποκτά κάθε γενιά.⁵ Στον κόσμο των μεγάλων πειραματισμών του 20ού αιώνα, που δοκίμαζε να μεταφέρει τον λογικό σχεδιασμό στην πολιτική και να εφαρμόσει την κοινωνική μηχανική, οι συντηρητικοί διανοητές αντιπαρέθεταν μια πολιτική παράδοση βασισμένη στην ιστορική εμπειρία. Την ίδια όμως αποστροφή στην κοινωνική μηχανική, στις αφηρημένες κοινωνικές έννοιες, σε ένα είδος δηλαδή κοινωνιολογίας και πολιτικής που χαρακτήριζε την μεταπολεμική εποχή (περιλαμβανομένου του μηχανιστικού μαρξισμού), συμμερίζονταν και οι Βρετανοί μαρξιστές. Εκτός από τα έργα τους, η αντίθεση αυτή εκφράστηκε με βίαιη πολεμική και οξείς χαρακτηρισμούς απέναντι στον μαρξισμό της ηπειρωτικής Ευρώπης, τον στρουκτουραλισμό, και ιδιαίτερα τον Αλτουσέρ.⁶

Η ίδια η εμπειρία όμως δεν είναι είδος πρώτης ύλης. Στην ιστοριογραφία αφορά τον χειρισμό εκείνων των δομών και των νοητικών κατηγοριών οι οποίες προσδιορίζουν την εμπειρία των ιστορικών υποκειμένων. Εδώ ο Τόμσον, στο έργο του, εισάγει την έννοια των πολιτισμικών χειρισμών αυτής της εμπειρίας, που σημαίνει ότι καινούργιες εμπειρίες γίνονται κατανοητές μέσα από τις αξίες, τις παραδόσεις, τις παλιές ιστορικές εμπειρίες των υποκειμένων, αλλά και μέσα από την κοινωνική διαμάχη. Μήπως όμως αναζητώντας ορισμένες εμπειρίες δεν βλέπουμε άλλες; Στο σημείο αυτό παρενέβη η φεμινιστική κριτική, θεωρώντας ότι η συζήτηση για την εμπειρία έγινε ερήμην του φύλου (gender). Η Joan Scott, που ανέδειξε το φύλο ως παράγοντα συγκρότησης του ίδιου του ιστορικού λόγου, άσκησε αυστηρή κριτική στον Τόμσον, αποδομώντας αυτή καθεαυτήν την έννοια της εμπειρίας και κατηγορώντας τον για ουσιοκρατία (essentialism). Από την άλλη, η Carolyn Steedman έθεσε στόχο της να ξαναγράψει την ιστορία της αγγλικής εργατικής τάξης με πρωταγωνίστριες τις οικιακές εργάτριες. Για τον λόγο αυτό, επέλεξε τον ίδιο τόπο (το Λάνκασιρ) και την ίδια περίοδο.⁷

3. M. Oakeshot, *Experience and its Modes* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

4. F.R. Leavis, *The Common Pursuit* (London/Toronto: Chatto and Windus, 1952).

5. R. Williams, *Culture and Society* (London: Chatto and Windus, 1958/1960) και *The Long Revolution* (Harmondsworth: Penguin, 1965).

6. E.P. Thompson, *The Poverty of Theory* (London: Merlin Press, 1978).

7. J. Scott, «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry*, 17(4) (Summer 1991), σ. 783-7. C. Steedman, *Labours Lost: Domestic Service and the Making of Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

Η ηθική οικονομία

Η αναφορά στην εμπειρία έχει να κάνει με την αντιφατική φύση της εργασίας, η οποία αφενός είναι αφηρημένο και μετρήσιμο μέγεθος, αφετέρου αποτελεί ανθρώπινη ιδιότητα, επομένως και ανθρώπινη εμπειρία, κάτι που είχε επισημάνει άλλωστε ο ίδιος ο Μαρξ. Ο Τόμσον δείχνει πώς αυτή η φιλοσοφική παρατήρηση αποτυπώνει μια διαδικασία εν εξελίξει, με συγκεκριμένους ανθρώπους, και επίσης πώς σχετίζεται με την ιστορική διαδρομή του βιομηχανικού συστήματος. Ασκήι κριτική στον λόγο των κοινωνικών επιστημών που μιλούν με αφηρημένες έννοιες και κατηγορίες (όταν αναφέρονται, λ.χ., στη μετάβαση από τη χειροκίνητη στην ατμοκίνητη υφαντουργία), χωρίς να υποπεύονται ότι πίσω από αυτές τις λέξεις μπορεί να κρύβονται κοινότητες που λιμοκτονούν, οικογένειες που διαλύονται, μεταναστεύουν, χάνουν οτιδήποτε οικείο. Εκείνο όμως που κυρίως προβάλλει είναι η διάσταση ανάμεσα σε δυο κοινότητες. Στις δεκαετίες που καλύπτει το βιβλίο αναμετρήθηκαν δυο εναλλακτικές και ασυμφιλίωτες απόψεις για τον τρόπο διευθέτησης των κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων: η ηθική οικονομία (moral economy) και η πολιτική οικονομία. Η μια βασιζόταν σε μια καθορισμένη ηθική τάξη και στην αμοιβαιότητα, η άλλη στον ανταγωνισμό. Η έννοια της ηθικής οικονομίας είναι ίσως η μεγαλύτερη προσφορά του Τόμσον στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και γενικότερα στην κατανόηση του πώς η οικονομία του ανταγωνισμού, που την αποκαλούμε γενικώς καπιταλισμό, αλλάζει τις νοοτροπίες και δημιουργεί στάσεις και ιδεολογίες.

Οι ιστοριογραφικοί ήρωες του Τόμσον έχουν συνείδηση ότι το κεφάλαιο και η εργασία δεν μπορούν να υπαχθούν στους ίδιους κανόνες προσφοράς και ζήτησης. Όταν οι τιμές είναι ασύμφορες, λέει ένας από τους υφαντές (στο σχετικό κεφάλαιο), τα προϊόντα αποθηκεύονται και περιμένουν. Όταν όμως τα μεροκάματα είναι ασύμφορα, οι μεροκαματιάρηδες δεν μπορούν να αναμένουν μέρες με καλύτερες προσφορές. Η ηθική οικονομία είναι αυτό το γεωλογικό στρώμα που υπήρχε πριν ακόμη προσφορά και ζήτηση γενικευτούν, πριν δηλαδή επικρατήσουν οι κανόνες της αγοράς. Πώς είχε σχηματιστεί; Ιστορικά, μέσα από μικρές μικρές δράσεις και αντιλήψεις οι οποίες περιλάμβαναν τη βιοτή αλλά και τη θρησκεία, το έθιμο, παραδόσεις αλληλεγγύης της αγροτικής συλλογικότητας, αντιλήψεις περί δικαίου και ηθικής, θεωρήσεις της κοινωνίας ως ανθρώπινου σώματος, διαφοροποιημένου αλλά ελεγχόμενα άνισου, με διαδικασίες ηθικής επιβράβευσης και τιμωρίας, τιμής και ντροπής, τιμότητας και ανηθικότητας, αξιοπρέπειας. Η ηθική οικονομία όμως, μας λέει ο Τόμσον, δεν είναι το προνεωτερικό παθητικό στρώμα που επικαλύφθηκε, αλλά εκείνο που έδωσε μάχες, ηττήθηκε, αλλά και μετασχηματίστηκε. Με μια έννοια, η ιστορία που διηγείται το βιβλίο αυτό είναι οι μετασχηματισμοί της ηθικής οικονομίας σε μια νέα συνείδηση, παρά την ήττα της από την πολιτική οικονομία. Ο μετασχηματισμός της σε ταξική συνείδηση, που εκφράστηκε με τα αιτήματα των χαρτιστών και των διάδοχων εργατικών οργανώσεων κατά τον 19ο αιώνα. Και βεβαίως, η ηθική οικονομία, ως έννοια και εργαλείο ανάλυσης, δεν είναι κάτι που περιορίστηκε μόνο στη Βρετανία. Είναι βασικό εργαλείο για να μελετήσει κανείς τις εργατικές διαμαρτυρίες, τις λαϊκές κινητοποιήσεις, τα παλιά και τα νέα κοινωνικά κινήματα. Πρόκειται για ανάλυση ιδιαίτερα χρήσιμη σε εποχές όπως η σημερινή, όπου η εργασία απογυμνώνεται από τους θεσμούς που την προφύλασσαν από την αυθαιρεσία και βλέπει να της αφαιρούν τη διαπραγματευτική της δύναμη. Η έννοια

της ηθικής οικονομίας, επίσης, είναι προϋπόθεση για την ανάλυση μιας άλλης έννοιας, εξαιρετικά ταλαιπωρημένης σήμερα: αυτής του λαϊκισμού.⁸

Κριτική της προόδου

Ένα άλλο σημαντικό σημείο στο οποίο αυτό το βιβλίο στέκεται, στο πλαίσιο της διαμάχης για τη Βιομηχανική Επανάσταση, είναι η κριτική της ταύτισης της οικονομικής ανάπτυξης με την ανθρώπινη πρόοδο. Πρόκειται για βαθιά εμπεδωμένη έννοια στην ιστοριογραφία και στις κοινωνικές επιστήμες, με προφανείς πολιτικές συνδηλώσεις. Ο Τόμσον την υποβάλλει σε εξαντλητική κριτική σε όλο το βιβλίο, και ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος. Γράφει ότι «η τεχνολογική καινοτομία κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης και μέχρι την εποχή του σιδηροδρόμου εκτόπισε πράγματι (εξαιρουμένων των μεταλλουργικών βιομηχανιών) το ενήλικο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό». Το να θεωρήσει κανείς τις χειρωνακτικές εργασίες ως κάτι παρωχημένο μπροστά στα πλεονεκτήματα που εξασφάλισε η βιομηχανική πρόοδος σημαίνει ότι παραβλέπει τα δεινά ολόκληρων γενιών ενόψει μελλοντικών ωφελημάτων που διαχέονται στην κοινωνία. «Για τους ανθρώπους που υπέφεραν, η αναδρομική αυτή παρηγοριά είναι ανούσια». Εδώ βασίζεται και η υπεράσπιση εκείνου που θεωρήθηκε ως ιστορικά, και κατ' επέκταση πολιτικά, παρωχημένο. Το περίφημο απόσπασμα:

Θέλω να διασώσω τον φτωχό καλτσοπλέκτη, τον λουδίτη κόπτη υφασμάτων, τον υφαντή με τον «ξεπερασμένο» χειροκίνητο αργαλειό, τον «ουτοπιστή» τεχνίτη, ή ακόμη και τον παραπλανημένο οπαδό της Joanna Southcott, από την τρομερή υπεροψία των μεταγενεστέρων. Μπορεί οι τέχνες και οι παραδόσεις των ανθρώπων αυτών να έπνεαν τα λούστια. Μπορεί η εχθρότητά τους προς το νέο πνεύμα της βιομηχανίας να ήταν οπισθοδρομική. Μπορεί τα κοινοτιστικά τους ιδεώδη να στερούνταν ρεαλισμού. Μπορεί οι στασιαστικές τους συνωμοσίες να ήταν παρακινδυνευμένες. Εντούτοις, αυτοί ήταν οι άνθρωποι που βίωσαν τις ιστορικές εκείνες περιόδους οξύτατης κοινωνικής αναταραχής· όχι εμείς. Οι προσδοκίες τους ανταποκρίνονταν στην ίδια την εμπειρία τους. Και αν υπήρξαν θύματα της ιστορίας, καταδικασμένα για όλη τους τη ζωή, θύματα παραμένουν έως σήμερα.

Η διαμάχη για τη Βιομηχανική Επανάσταση έθεσε δυο ζητήματα ευρύτερης εμβέλειας στην ιστοριογραφία: το πρώτο αφορά τις αξιολογικές κρίσεις, το δεύτερο την αντίληψη της χρονικότητας.

Τις αξιολογικές κρίσεις οι ιστορικοί τις έχουν εξορίσει από την ιστορία που γράφουν, και μάλιστα έχουν επιχειρηματολογήσει επ' αυτού. Ωστόσο, τις συναντούν σε δυο επίπεδα. Το πρώτο αφορά τις αξίες τις οποίες *όντως είχαν* οι άνθρωποι που έζησαν κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, με βάση τις οποίες καταλάβαιναν και έκριναν τον εαυτό τους, καθώς και όσα γύρω τους άλλαζαν. Το να τις κάνουν αντικείμενο εξιστόρησης δεν θα συναντούσε προβλήματα, αν εκείνες οι αξιο-

8. Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, 10 (1988), σ. 13-28.

λογικές κρίσεις συνέπιπταν με τις δικές μας. Δεν συμβαίνει όμως αυτό· είναι διαφορετικές, ακόμη και αντίθετες. Το δεύτερο επίπεδο αφορά την αξιολογική κρίση για την όλη διαδικασία που πυροδότησε η Βιομηχανική Επανάσταση. Στον βαθμό που εμείς οι ίδιοι είμαστε το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, η αποστασιοποίησή μας είναι δυσχερής. Ωστόσο, υποστηρίζει ο Τόμσον, η «ρομαντική» κριτική του βιομηχανισμού μάς διευκολύνει να αντιληφθούμε τη διαδικασία μέσα από την οποία γίναμε αυτό που είμαστε και να κατανοήσουμε τι κερδήθηκε, τι χάθηκε, τι έχει μείνει εκκρεμές. Οι σκέψεις αυτές προέρχονταν, βέβαια, από το γεγονός ότι πριν ακόμη γράψει το βιβλίο που κρατάμε στα χέρια μας ο Τόμσον είχε γράψει μια βιογραφία του William Morris, την οποία εξέδωσε το 1955.⁹ Για τον Morris, ποιητή, καλλιτέχνη και ουτοπιστή, η κριτική του παρόντος δεν προερχόταν από το μέλλον (ως προέκταση του παρόντος), αλλά από το παρελθόν (που διεκδικούσε τα απαλλοτριωμένα δικαιώματά του απέναντι στο κατακτητικό παρόν). Ήταν μια αντιπροοδευτική κριτική· δεν ήταν μια αντιδραστική κριτική. Μια κριτική από τη σκοπιά όχι της παλινόρθωσης των προνομίων, αλλά αξιών που τόνιζαν το στοιχείο της δημιουργικότητας, της τέχνης στην κατασκευαστική, της κοινότητας απέναντι στις μαζικές, απρόσωπες δομές της βιομηχανίας. Ασφαλώς, μυθοποιημένο παρελθόν, αλλά η κριτική αυτή βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τον θανατισμό στη βιομηχανία, τη μαζικότητα και τις μεγάλες διαστάσεις, που χαρακτήριζε τα μεγάλα ρεύματα της Αριστεράς και τον μοντερνισμό του 20ού αιώνα.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη *χρονικότητα*. Η εμπεδωμένη αντίληψη της προόδου και του εκσυγχρονισμού έχει δημιουργήσει μια διάχυτη γραμμική και μονοσήμαντη διαδοχή χρόνων, η οποία έχει «περάσει» στους περιγραφικούς και αξιολογικούς όρους που χρησιμοποιούμε όχι μόνον στην πολιτική επικοινωνία αλλά και στην καθημερινή γλώσσα. Το βιβλίο αυτό διαταράσσει, μπερδεύει σκόπιμα αυτή τη γραμμική εικόνα που συχνά επικρατεί, στις πολιτικές επιστήμες και στον πολιτικό λόγο, και η οποία δημιουργεί μια ευθεία γραμμή ανάμεσα στον προτεσταντισμό, τον ατομικισμό, τον καπιταλισμό και τον Διαφωτισμό. Δείχνει ότι δεν διαδέχεται το ένα το άλλο. Ο μεθοδισμός μπορεί να συγκροτεί μια ψυχολογία υποταγής και να διδάσκει την πειθαρχία που χρειάζεται το βιομηχανικό σύστημα, αλλά, ταυτόχρονα, δημιουργεί έκσταση, στάσεις διανοητικής και συναισθηματικής δραπέτευσης από τη σκληρή πραγματικότητα, και επιπλέον προσφέρει τα οργανωτικά μοντέλα των πρώτων εργατικών οργανώσεων. Ο Διαφωτισμός, η ιδεολογία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και ο αντίκτυπος της Γαλλικής Επανάστασης αναμειγνύονται με προφητείες, μυστικισμό και χιλιαστικές προσδοκίες που είχαν τις ρίζες τους στον κόσμο των αιρέσεων, τις οποίες είχε δημιουργήσει η επανάσταση των πουριτανών τον 17ο αιώνα. Η ελευθερία της συνείδησης και η ισχυρογνωμοσύνη απέναντι στις πολιτικές και πνευματικές αρχές ήταν ό,τι είχε διατηρήσει αυτός ο κόσμος των μεροκαματιάρηδων, των απλών τεχνιτών, των πλανόδιων εμπόρων, όλων αυτών που ονομάστηκαν περιφρονητικά στην εποχή τους «λαουτζίκος».

Αυτή η κριτική της γραμμικής γενεαλογίας περιλαμβάνει και αναστηλώνει την πολιτική σημασία της νοσταλγίας. Δηλαδή, τον κοινωνικό μύθο της επιστροφής στη χρυσή εποχή της πατερναλιστικής κοινότητας του χωριού, πριν από τις περιφράξεις και τους πολέμους, την επίκληση των «αλλοτινών καιρών», της εποχής της ελευθερίας πριν από

9. E.P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (London: Merlin Press, 1955).

τον «νορμανδικό ζυγό».¹⁰ Ο Τόμσον περιγράφει έναν διπλό χρόνο και έναν παράλληλο κόσμο. Στην *Εποχή του ορθού Λόγου* (Thomas Paine, *The Age of Reason*, 1794) συνυπήρχαν με τις ριζοσπαστικές ιδέες και τον ακραίο Διαφωτισμό οι θεωρίες της συνωμοσίας, τα αποκαλυπτικά οράματα και οι συνωμοσίες του Σατανά. Σε αυτόν τον παράλληλο κόσμο δεν ζούσαν μόνο οι αναγνώστες των φυλλαδίων, αλλά και οι συγγραφείς τους. Όλα αυτά ήταν τρόποι για να διαβάσουν όσα συνέβαιναν και να βγάλουν νόημα από αυτά. Ήταν τρόποι σημασιοδότησης της πραγματικότητας. Διαβάζοντας κανείς τα μεγάλα και κοσμοϊστορικά γεγονότα και τη ροή των αλλαγών στην καθημερινή ζωή, μέσα από προφητείες που αφορούσαν τη μελλοντική ζωή αλλά και θεωρίες που αφορούσαν το επίγειο μέλλον, μπορούσε όχι μόνον να φανταστεί την «ανταμοιβή» των ταπεινών, αλλά και να δοκιμάσει ένα αίσθημα εκδίκησης εναντίον των ισχυρών. Η ιστορία για όλους αυτούς ήταν μια μορφή απόδοσης δικαιοσύνης.

Ο Τόμσον θέτει την αντίληψη της χρονικότητας ως πολιτικό ζήτημα. Αν αναζητάς με γεωμετρική καθαρότητα μια καθαρή χρονική διαδοχή στην ιστορική και τη σύγχρονη πραγματικότητα, δεν θα τη βρεις, θα καταλήξεις σε μια πολιτική υποκαταστάσεων. Θα καταλήξεις σε έναν διϊσμό ανάμεσα σε αυτούς που ξέρουν και σε αυτούς που αγνοούν τα «πραγματικά» –και σύμφωνα με τις «επιταγές των καιρών»– συμφέροντα της κοινωνίας. Η φωτισμένη πρωτοπορία, όποια και αν είναι αυτή (διανοούμενοι, κόμμα, θρησκευτική σχέση, τεχνοκράτες), θα έρθει να εκφράσει τις αυθεντικές «ιστορικές ανάγκες», τα «ιστορικά στάδια», στη θέση του «λαουτζίκου» ή των «άμορφων» κοινωνικών στρωμάτων που δεν γνωρίζουν τι ακριβώς θα έπρεπε να θέλουν.

Κοινωνική τάξη

Η έννοια της κοινωνικής τάξης αποτελεί μιαν από τις κεντρικές διόδους μέσα από τις οποίες διαβάστηκε, διαδόθηκε και συζητήθηκε το βιβλίο του Τόμσον. Και εδώ, η έννοια αυτή μπορεί να διαβαστεί εντός και εκτός ιστορικών συμφραζομένων. Αν στη Γαλλία, ως αποτέλεσμα της Επανάστασης, η παράδοση της ισότητας είχε διαποτίσει την καθημερινή κουλτούρα, στην Αγγλία οι διακρίσεις κοινωνικής τάξης και η συνείδηση του συνανήκειν σε συγκεκριμένη τάξη είχαν αφήσει ανεξίτηλα ίχνη σε όλο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων: από τα σχολεία και τους τόπους δουλειάς, μέχρι τις εκκλησίες και τη διασκέδαση. Παντού συναντά κανείς ίχνη διαμάχης ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Ήταν μέρος της αγγλικής κουλτούρας, των κοινωνικών σχέσεων, της χρήσης του χώρου, της γλώσσας. Είναι δύσκολο για τον αναγνώστη να καταλάβει την αγγλικότητα χωρίς το στοιχείο της ταξικότητας, αλλά και την ταξικότητα έξω από την αγγλικότητα και τα ιστορικά της συμφραζόμενα. Πρόκειται για μια συλλογική συνείδηση, μας λέει ο Τόμσον, η οποία αποτέλεσε ηθική κατάκτηση της Βιομηχανικής Επανάστασης και η οποία αντιστάθμισε τη διάλυση ενός παλαιότερου, και πιο ανθρώπινου, τρόπου ζωής. Εμφανίστηκε στην περίοδο αυτή, αλλά είχε τις ρίζες της σε παλαιότερες ριζοσπαστικές και ελευθεριακές παραδόσεις και εμπειρίες αμοιβαιότητας και αλληλεβοήθειας, του 18ου και, πιο πίσω, του 17ου αιώνα, ακόμη και στον εθνικό μύθο του

10. C. Hill, «The Norman Yoke», στο *Puritanism and Revolutionism: Studies in Interpretation of the English Revolution of the 17th Century* (London: Secker and Warburg, 1958).

«εκ γενετής ελεύθερου Άγγλου». Αλλά η έννοια της κοινωνικής τάξης στον Τόμσον διαβάζεται και εκτός των συγκεκριμένων ιστορικών συμφραζομένων. Διαβάζεται κυρίως στο στοιχείο της ιστορικότητας και της κουλτούρας στη συγκρότηση της τάξης. Ενώ η μαρξιστική παράδοση επέμενε να βλέπει την ταξική συνείδηση ως αποτέλεσμα της θέσης των υποκειμένων στη δομή της παραγωγής, ο Τόμσον την αντιλαμβάνεται ως τον χειρισμό των παρελθουσών εμπειριών και των πολιτισμικών πόρων των υποκειμένων σε συνθήκες συνεχώς ανανεούμενων αντιπαραθέσεων. Με λίγα λόγια, όταν υποστηρίζει ότι η κοινωνική τάξη δεν υπάρχει αλλά συμβαίνει, εννοεί ότι δεν υπάρχουν πρώτα οι κοινωνικές τάξεις και έπειτα η ταξική διαμάχη, αλλά είναι η κοινωνική διαμάχη που δημιουργεί τις τάξεις. Οι συλλογικότητες δεν προηγούνται της δράσης αλλά δημιουργούνται μέσα από αυτήν. Δεν προηγείται η ύπαρξή τους και ακολουθεί η συνείδησή τους, αλλά η συνείδησή τους δημιουργεί την ύπαρξή τους, γιατί αυτή καθεαυτήν η ύπαρξη της τάξης έχει συνειδησιακό χαρακτήρα. Η κοινωνική τάξη, επομένως, δεν είναι στατικό αλλά ιστορικό, εν εξελίξει, φαινόμενο.

Αν σταματήσουμε την ιστορία σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο, τότε δεν υπάρχουν τάξεις αλλά, απλούστατα, ένα πλήθος άτομα που βιώνουν ένα πλήθος εμπειρίες. Εάν όμως παρακολουθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους στη διάρκεια μιας επαρκώς μεγάλης περιόδου κοινωνικής αλλαγής, θα διαπιστώσουμε ότι οι σχέσεις τους, οι ιδέες τους και οι θεσμοί τους διακρίνονται από συγκεκριμένα μοτίβα. Η τάξη ορίζεται από ανθρώπους που βιώνουν την ιστορία τους. Αυτός, σε τελευταία ανάλυση, είναι και ο μόνος ορισμός της.

Στη δημιουργία των κοινωνικών τάξεων δεν επιδρούν μόνον εξωτερικοί παράγοντες. Οι ίδιες οι κοινωνικές τάξεις δημιουργούν τον εαυτό τους. Η κοινωνική τάξη δεν ορίζεται αντικειμενικά, από τη θέση της στην παραγωγή, αλλά υποκειμενικά, από τη διαμάχη της με τις άλλες τάξεις. Δεν σχηματίζεται πρώτα η εργατική τάξη και έπειτα προκαλείται η πάλη των τάξεων, αλλά, μέσα από την εμπειρία της διαμάχης, διάσπαρτα στοιχεία, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, παρελθοντικά και παροντικά, ακατέργαστα και κατεργασμένα, συνδεδεμένα και ασύνδετα, ενοποιούνται και σχηματίζουν την υποκειμενικότητα της τάξης. Η κοινωνική τάξη είναι μια «διαδικασία αυτοανακάλυψης και αυτοπροσδιορισμού».

Η δυνητική ιστορία

Ο Έρικ Χόμσμπομ γράφει ότι η σύγχρονη εποχή εγκαινιάζεται από δυο μεγάλες επαναστάσεις: τη Βιομηχανική Επανάσταση και την Επανάσταση του 1789.¹¹ Περίπου παράλληλες επαναστάσεις, η μια στην οικονομία και στην αναδιάρθρωση της κοινωνίας, η άλλη στην πολιτική, στους θεσμούς και στην ιδεολογία. Ο Τόμσον αναφέρεται στη συνάντηση και την τομή αυτών των επαναστάσεων. Στα χρόνια που περιγράφει, η Αγγλία φτάνει στα πρόθυρα μιας κοινωνικής επανάστασης: πρώτα εν μέσω του ενθουσιασμού που προκαλεί η Γαλλική Επανάσταση, και δυο δεκαετίες αργότερα, στο

11. E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992).

τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, όταν δημιουργούνται κοινωνικές καταστάσεις ριζοσπαστικοποίησης, κυρίως λόγω της ανεργίας και των κινημάτων διαμαρτυρίας των άνεργων πληρωμάτων των πολεμικών πλοίων και των απόμαχων των πολέμων. Το πνεύμα της εξέγερσης συναντιέται με το πνεύμα της αντίστασης στις μεταβολές που προκαλεί η Βιομηχανική Επανάσταση και το πνεύμα της. Απέναντι σε αυτό το πνεύμα του ωφελισμού, στο πνεύμα του «κτητικού ατομικισμού» στο οποίο βασίζεται η Βιομηχανική Επανάσταση και το οποίο αποκτά νοοτροπιακό βάθος που διαπερνά το σύνολο της κοινωνίας και της κουλτούρας, στέκονται ο ριζοσπαστισμός και ο ρομαντισμός. Ο ποιητής Ουίλιαμ Μπλέηκ αποτελεί το σύμβολο αυτής της ματαιωμένης συνάντησης. Οι εργάτες πότισαν και αυτοί το Δέντρο της Ελευθερίας, αλλά αυτή η συνάντηση δεν έγινε, αυτή η στιγμή της ανατροπής της ιστορικής εξέλιξης χάθηκε. Δεν μπορούμε ίσως να γνωρίζουμε τι χάθηκε γιατί είμαστε ανάμεσα στους χαμένους: αυτό γράφει ο Τόμσον στην τελευταία φράση του βιβλίου.

Κάπου εκεί, σε αυτή την ατμόσφαιρα, συναντάμε και μια προσωπικότητα γνώριμη από την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τον ναύαρχο του βρετανικού στόλου Thomas Cochran, αρχηγό του ελληνικού επαναστατικού ναυτικού το 1827 (πολέμησε επίσης για την ανεξαρτησία της Χιλής, του Περού και της Βραζιλίας). Μέλος του Κοινοβουλίου, από τους ηγέτες των ριζοσπαστών, υπερασπίζεται τους άνεργους ναύτες, απόμαχους των Ναπολεόντειων Πολέμων, μόλις που γλιτώνει την κρεμάλα, όχι όμως και τη φυλακή. Πέραν του ιστοριοδιφικού ενδιαφέροντος, παρόμοιες ιστορίες συνθέτουν το ριζοσπαστικό φόντο της Ελληνικής Επανάστασης και των νημάτων που τη συνέδεαν με τη ριζοσπαστική Ευρώπη της μεταναπολεόντειας περιόδου.

Γράφουμε ιστορία αναζητώντας μονοπάτια που δεν περπατήθηκαν; Πρόκειται για μια αντίληψη της ιστορίας ως παρακαταθήκης χαμένων ευκαιριών ή δυνατοτήτων μιας διαφορετικής εξέλιξης; Πίσω από τα ερωτήματα αυτά υπάρχει η προσδοκία τα μονοπάτια να περπατηθούν στο μέλλον, ίσως κάπου αλλού. Δεν πρόκειται για counterfactual history ως διανοητική άσκηση επαλήθευσης των υποθέσεων που κάνουμε για την ιστορική εξέλιξη. Αν η Αγγλία την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης αποτελούσε το προείκασμα του μοντέρνου κόσμου, το εύρος του ερωτήματος είναι πολύ μεγάλο: αφορά την ιστοριογραφική και την πολιτική ταυτότητα του ίδιου του συγγραφέα.

Γιατί να διασώσουμε την ιστορία;

Η αναζήτηση δυνητικότητας στο παρελθόν είναι κάτι που οι ιστορικοί έχουν διδαχτεί να το αποφεύγουν. Ο ιστορικισμός καθαγίασε την πορεία των πραγμάτων, ως είχε, και όρισε τους ιστορικούς ως φρουρούς που εγγυώνται ότι τα πράγματα του παρελθόντος, όπως τα αντικείμενα των μουσείων, θα παραμένουν ανέγγιχτα από τους επισκέπτες. Με την εισαγωγή όμως από τον Τόμσον του ερωτήματος μιας δυνητικής ιστορίας, το παρελθόν θα έπρεπε να διασωθεί όχι για να θυμόμαστε εσάει τα κλέη του, όπως γράφει ο Ηρόδοτος, αλλά ως παρακαταθήκη δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στο μέλλον. «Γιατί θα έπρεπε οι άνθρωποι να φροντίζουν να μη χαθούν τα ίχνη της ιστορίας;» αναρωτιέται ο Τόμσον στην εισαγωγή του βιβλίου του για τον William Morris. Η διανοητική πράξη της ιστορίας, επομένως, εμπεριέχει το αίτημα να μη σκεφτόμαστε το παρόν και το μέλλον μονοδιάστατα. Συνιστά αντίσταση στον ιστορικό φιλελεύθερο

εξελικτισμό αλλά και στον ντετερμινισμό των «νόμων της ιστορίας» του ορθόδοξου μαρξισμού. Εγγύηση ότι οι πιθανότητες είναι ανοιχτές. Το παρελθόν γίνεται παρακαταθήκη ελπίδων που δεν πραγματοποιήθηκαν, η ιστορία μια σωστική επιχείρηση. Το ερώτημα του Τόμσον και των φίλων του ήταν πώς θα μπορούσαμε να συλλάβουμε ένα εναλλακτικό μέλλον, και για αυτό το μέλλον αναζητούσε νήματα στο παρελθόν.

Ο Τόμσον ανήκε σε εκείνο το ρεύμα ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων, στη μεταπολεμική Αγγλία, που καλλιέργησε αυτή την αίσθηση διάσωσης του παρελθόντος ως πηγής ευαισθησιών και κοινωνικής αλληλεγγύης, ως πρακτικής με πολιτικό χαρακτήρα. Αρχικά ήταν μια παρέα αριστερών ιστορικών που ξεκίνησε από το Κάιμπριτζ στη δεκαετία του 1950. Αποτελούνταν από τον Έρικ Χόμπσμπομ, τον Rodney Hilton (μεσαιωνική κοινωνική ιστορία), τον Christopher Hill (Πουριτανική Επανάσταση και θρησκευτικά επαναστατικά κινήματα του 17ου αιώνα), τον George Rudé (αγροτικές εξεγέρσεις και Γαλλική Επανάσταση), την Dorothy Thompson (σύζυγο του συγγραφέα, που έγραψε για τους χαρτιστές) και την Dona Torr, η οποία βοήθησε τον Τόμσον στην έρευνά του. Στη δεκαετία του 1960, στην παρέα προστέθηκαν ο Gareth Stedman Jones (στο μεταίχμιο ανάμεσα στην κοινωνική ιστορία και τη γλωσσική στροφή), ο Raphael Samuel (που έγραψε για τη μνήμη και την υλικότητά της), οι φεμινίστριες ιστορικοί Sheila Rowbotham, Anna Davin, Sally Alexander και Catherine Hall, καθώς και πολλοί νεότεροι, άνδρες και γυναίκες, όλος σχεδόν ο αστερισμός της βρετανικής κοινωνικής ιστορίας. Και βεβαίως, από την εικόνα δεν θα μπορούσε να λείπει ο Ρέμιντ Ουίλιαμς και ο Richard Hoggart, των οποίων το έργο για την έννοια και την ιστορία της κουλτούρας άσκησε απεριόριστη επιρροή τόσο στους ιστορικούς –και ειδικότερα στη στροφή τους από την κοινωνική στην πολιτισμική ιστορία– όσο και στις πολιτισμικές σπουδές.

Η θεματολογία είναι ενδεικτική των αναζητήσεων αυτού του ρεύματος, του οποίου ο αρχικός πυρήνας δημιούργησε το 1952 το περιοδικό *Past and Present*, και ο νεότερος το περιοδικό *History Workshop* το 1976, ενώ στην πολιτική εκφραζόταν κυρίως από τη *New Left Review*. Οι καβγάδες και οι πολεμικές ήταν συχνά φαινόμενα, σχεδόν ενδημικά, οξύτατα αλλά και παραγωγικά: έβγαιναν ιδέες, διαναγάζονταν ζητήματα, ανέκυπταν καινούργιες οπτικές. Τα περιοδικά αυτά άσκησαν τεράστια επίδραση στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας, και επιπλέον δημιούργησαν μια κουλτούρα, ένα έθος για τους νέους ιστορικούς που ακολούθησαν την τροχιά τους. Πολλοί και πολλές από αυτούς ήταν ριζοσπάστες των φοιτητικών κινήματων της δεκαετίας του 1960, φεμινίστριες, ακτιβιστές στα κινήματα δικαιωμάτων, είχαν πάρει μέρος σε μορφές εναλλακτικής κουλτούρας, εξέφραζαν ανάλογες ευαισθησίες και τις μετέφραζαν σε ιστορικές αναζητήσεις. Το φαινόμενο αυτό δεν διαχύθηκε μόνο στον αγγλόφωνο κόσμο· άγγιξε επίσης την ηπειρωτική Ευρώπη, την Ινδία, την Ιαπωνία. Η αντίστοιχη τάση στη Γαλλία, όπου ήταν αποθαρρυντικά βαριά η σκιά των *Annales* και του στρουκτουραλισμού, καλλιεργήθηκε από τον Jacques Rancière.¹²

Η ιστορία των μονοπατιών που εγκαταλείφθηκαν, των «αποτυχιών», δεν ήταν κάτι δευτερεύον στην αντίληψη της ιστορίας που είχε η γενιά των ιστορικών για την οποία μιλάμε εδώ. Η ιστορία ως μετασχηματιστική επιστήμη έδωσε τη θέση της στην ιστορία των ασυνεχειών, των νημάτων που διακόπηκαν, του κατακερματισμού, της ενδεχομενι-

12. J. Rancière, *La nuit des prolétaires. Archives du rêve ouvrier* (Paris: Fayard, 1981).

κότητας. Κοινός παρονομαστής ήταν η πεποίθηση ότι η ιστορικότητα του παρελθόντος αντιπροσώπευε *όχι μια πορεία μέσω σταδίων, όχι μια πρόοδο, αλλά την ετερότητα του παρελθόντος, την ασυνέχεια ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν*. Έτσι, από τη δεκαετία του 1970, οι ιστορικές σπουδές ανέδειξαν ως θεματική και ως πρόβλημα την ασυνέχεια, και μάλιστα με πολλούς τρόπους. Αν διαβάσει κανείς παράλληλα το απόσπασμα από το βιβλίο αυτό με εκείνο που ακολουθεί, από το βιβλίο της Joan Scott, θα καταλάβει πώς και γιατί ο Τόμσον βρίσκεται εκεί όπου σκάει το κύμα όχι μόνον της βρετανικής ιστοριογραφίας, αλλά και μιας ευρύτερης αλλαγής που εκφράζεται στις σχέσεις με το παρελθόν και την ιστορία στις δεκαετίες του 1960 και του 1970.

ΤΟΜΣΟΝ: Δεν πρέπει να αποτιμούμε τις πράξεις ενός ανθρώπου έχοντας ως μοναδικό κριτήριο τις κατοπινές εξελίξεις. Ας μη λησμονούμε, άλλωστε, πως ούτε και οι ίδιοι βρισκόμαστε στο τέλος της κοινωνικής εξέλιξης. Σε μερικούς από τους χαμένους αγώνες των ανθρώπων της Βιομηχανικής Επανάστασης ενδέχεται να εντοπίσουμε αποκαλυπτικά στοιχεία για κοινωνικά δεινά τα οποία δεν έχουμε ακόμη θεραπεύσει. Επιπλέον [...] το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου μας αντιμετωπίζει και σήμερα προβλήματα εκβιομηχάνισης και διαμόρφωσης δημοκρατικών θεσμών, προβλήματα ανάλογα, από πολλές απόψεις, με την αγγλική εμπειρία κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης. Αγώνες που χάθηκαν στην Αγγλία θα μπορούσαν, στην Ασία ή την Αφρική, να ευδοκωθούν.

SCOTT: Η διαφορετικότητα του παρελθόντος αποτελεί μια πρόκληση για τη βεβαιότητα του παρόντος, το οποίο, για παράδειγμα, θεωρεί τον εαυτό του ως την αποκορύφωση της εξέλιξης. Με τον τρόπο αυτό εισάγει τη δυνατότητα της αλλαγής. [...] Το αποτέλεσμα δεν εγγυάται την πρόοδο. Στηρίζει όμως την ιδέα πως τα πράγματα μπορεί να είναι διαφορετικά στο μέλλον. [...] Το παρελθόν μπορούσε να θεωρηθεί ανοιχτό για να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να υπονομεύσει τις βεβαιότητες του παρόντος. Η νοσταλγία δεν είναι μια έννοια που ουδετεροποιεί τα πράγματα, αλλά κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να έχει και ανατρεπτική δυναμική.¹³

Και οι δυο απηχούν αυτή την αναζήτηση ενός «εναλλακτικού παρελθόντος», που συνεπάγεται ότι κάθε παρελθόν ήταν ανοιχτό σε περισσότερα από ένα ενδεχόμενα. Ο όρος *ενδεχομενικότητα* προέρχεται από τον Φουκώ. Αν κατανοήσουμε την ενδεχομενικότητα του παρελθόντος, τότε θα γίνουμε ικανοί να δούμε τη σχέση ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν ως ανοιχτό πρόβλημα, και όχι ως χρονική ακολουθία ή ως σχέση αιτίας-αποτελέσματος, μας λέει ο Γάλλος θεωρητικός, τον οποίο είχε διαβάσει η Scott, δεν αναφέρει όμως πουθενά ο Τόμσον. Στην αντίληψη που σχηματίστηκε μέσα από όλες αυτές τις (διαφορετικές) συμβολές, ο ιστορικός χρόνος παύει να γίνεται αντιληπτός ως συνεχής και ομοιογενής: το παρόν δεν είναι πλέον το γραμμικό αποτέλεσμα του παρελθόντος, οι μαρτυρίες εγκυμονούν όχι μόνον πληροφορίες αλλά και προσδοκίες, η μνήμη γίνεται καταφύγιο για αυτούς που θα επιθυμούσαν μια άλλη, διαφορετική εξέλιξη των πραγμάτων.

13. J. Scott και D. Keates (επιμ.), *Schools of Thought. Twenty Five Years of Interpretive Social Science* (Princeton, N.J.: Chichester: Princeton University Press, 2001), σ. 96.

Το πολιτικό υπόβαθρο

Ο Τόμσον ήταν ένας παθιασμένος με την έρευνα ιστορικός αλλά και πολιτικός ακτιβιστής. Η πολιτική του στράτευση ήταν μια διπλή αντίθεση, η οποία εκφράστηκε καθαρά το 1956, όταν εγκατέλειψε το Κομμουνιστικό Κόμμα (στο οποίο είχε ενταχθεί μετά τον πόλεμο) εξαιτίας της καταστολής της εξέγερσης στην Ουγγαρία αλλά και των αποκαλύψεων στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, οι οποίες κλόνισαν το σύνολο της Αριστεράς, κομμουνιστικής ή μη, εκείνη την εποχή. Στο περιοδικό που εξέδωσε, με τίτλο *The New Reasoner*, ο διακηρυγμένος στόχος ήταν ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός (socialist humanism). Τον εξηγούσε στο πρώτο του κείμενο:

Οι ιδεολογίες του καπιταλισμού και του σταλινισμού είναι και οι δυο μορφές «αυτο-αλλοτρίωσης». Οι άνθρωποι τρεκλίζουν μέσα στο ίδιο το μυαλό τους και χάνονται στις αφαιρέσεις. Ο καπιταλισμός βλέπει την ανθρώπινη εργασία ως εμπόρευμα και την ικανοποίηση των «αναγκών» ως την παραγωγή και τη διανομή εμπορευμάτων. Ο σταλινισμός βλέπει την εργασία ως δραστηριότητα ικανοποίησης οικονομικοφυσικών αναγκών. Ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός διακηρύσσει: απελευθερώστε τους ανθρώπους από τη σκλαβιά στα πράγματα, από το κυνήγι του κέρδους ή τη δουλεία στην «οικονομική αναγκαιότητα».¹⁴

Αυτή ήταν η απάντηση που επιδίωκε να δώσει ο Τόμσον, μέσω της βιογραφίας του Morris αρχικά, και στη συνέχεια μέσω της συγγραφής του βιβλίου αυτού αλλά και όσων ακολούθησαν.

Δεν έχω σκοπό να γράψω τη διανοητική βιογραφία του Τόμσον εδώ. Η βιβλιογραφία είναι πλούσια· δεν έχουν γραφεί τόσο πολλά για άλλον ιστορικό του 20ού αιώνα. Μεγάλο μέρος της επίσης είναι διαθέσιμο και προσβάσιμο στο διαδίκτυο. Θέλω απλώς να πω ότι είχαμε συζητήσει με τον ίδιο, το 1989-90, την πιθανότητα της έκδοσης του βιβλίου του στα ελληνικά, και μας είχε απασχολήσει η απόδοση του τίτλου. Το «the making» αντιστοιχούσε στα παλιότερα αγγλικά στην κατασκευαστική, τόσο την υλική όσο και τη διανοητική: στην «ποιητική». Αυτή η αμφισημία ήταν σκόπιμα υιοθετημένη από τον ίδιο. Στα ελληνικά όμως ο όρος «ποιητική» θα λειτουργούσε μεν ακριβέστερα, αλλά θα δημιουργούσε προσδοκίες στο ευρύτερο κοινό που θα σχετίζονταν περισσότερο με την ποίηση παρά με τη λειτουργία της κοινωνικής συνείδησης. Η εκδοτική ομάδα επέλεξε τελικά τον όρο «συγκρότηση» προκειμένου να τονιστούν τόσο ο διαδικασιακός, συνθετικός χαρακτήρας της εν λόγω διαμορφωτικής πορείας όσο και ο ενεργός ρόλος που διαδραμάτισε η ίδια η αγγλική εργατική τάξη στην πορεία αυτήν.

Ευχαριστίες, για τη συνδρομή τους και τα σχόλιά τους, στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, την Ποθητή Χατζαρούλα, στον Χρήστο Ευσταθίου¹⁵ και στον Νίκο Ποταμιάνο.

Αθήνα, Μάρτιος 2015

14. E.P. Thompson, «Socialist Humanism», *The New Reasoner*, 1 (1957), σ. 105-43.

15. C. Efstathiou, *E.P. Thompson: A Twentieth Century Romantic* (London: Merlin Press, 2015).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τίτλος αυτού του βιβλίου είναι ιδιότυπος, αλλά εκπληρώνει τον σκοπό του. Συγκρότηση, ακριβώς επειδή το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι μια ενεργός διαδικασία, η οποία διαμορφώνεται τόσο από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα όσο και από τις συνθήκες. Η εργατική τάξη δεν ανέτειλε σαν τον ήλιο σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο. Δεν συγκροτήθηκε παθητικά, αλλά συμμετείχε και η ίδια ενεργά στη συγκρότησή της.

Τάξη, και όχι τάξεις, για λόγους τους οποίους το παρόν βιβλίο σκοπεύει, μεταξύ άλλων, να εξετάσει. Υπάρχει, ασφαλώς, διαφορά. Ο όρος «εργατικές τάξεις» είναι περιγραφικός και παρακάμπτει τόσα όσα και ορίζει. Συνδέει, κάπως χαλαρά, μια σειρά από ξεχωριστά φαινόμενα. Κάπου υπήρχαν ράφτες, κάπου αλλού υφαντές, και όλοι αυτοί συναποτελούν τις εργατικές τάξεις.

Λέγοντας τάξη, εννοώ ένα ιστορικό φαινόμενο το οποίο ενοποιεί διάφορα ετερόκλητα και φαινομενικώς ασύνδετα γεγονότα, τόσο στο ακατέργαστο υλικό της εμπειρίας όσο και στη συνείδηση. Και τονίζω πως πρόκειται για φαινόμενο ιστορικό. Δεν εκλαμβάνω την τάξη ούτε ως «δομή» ούτε και ως «κατηγορία», αλλά ως κάτι το οποίο πράγματι συμβαίνει (και το οποίο μπορεί να αποδειχτεί ότι έχει συμβεί) στις ανθρώπινες σχέσεις.

Επιπλέον, η έννοια της τάξης συνεπάγεται την έννοια της ιστορικής σχέσης. Όπως και κάθε άλλη σχέση, η ιστορική σχέση είναι ρέουσα και διαφεύγει κάθε προσπάθεια ανάλυσης αν επιχειρήσουμε να ακινητοποιήσουμε τη ροή της σε μια δεδομένη χρονική στιγμή ανατέμνοντας τη δομή της. Ακόμη και το πιο λεπτοδομημένο κοινωνιολογικό δίχτυ δεν μπορεί να συλλάβει ένα καθαρό μοντέλο της τάξης, όπως δεν μπορεί να συλλάβει ένα μοντέλο του έρωτα ή της υποτακτικότητας. Η σχέση πρέπει πάντοτε να ενσαρκώνεται από πραγματικούς ανθρώπους σε ένα πραγματικό πλαίσιο. Εξάλλου, δεν είναι δυνατόν να έχουμε δύο ξεχωριστές τάξεις, καθεμιά με τη δική της ανεξάρτητη υπόσταση, τις οποίες ακολούθως θα βάλουμε σε μια σχέση μεταξύ τους. Είναι αδιανόητος ο έρωτας δίχως εραστές, όπως και η υποτακτικότητα δίχως γαιοκτήμονες και αγροεργάτες. Και η τάξη συμβαίνει όταν κάποιοι άνθρωποι,¹ εξαιτίας των κοινών τους εμπειριών (που άλλες τις κληρονόμησαν και σε άλλες συμμετέχουν μαζί με άλλους),

1. [Σ.τ.Ε.] Ο Ε.Π. Τόμσον χρησιμοποιεί τον όρο «man/men» με τη διπλή σημασία «άνδρας/άνθρωπος». Επειδή ωστόσο βάσισε το βιβλίο του κυρίως στην αποκλειστικότητα της ανδρικής εμπειρίας, του έγραφε η πρώτη σοβαρή κριτική από τη σκοπιά του φύλου.

καταλαβαίνουν ότι έχουν κοινά συμφέροντα οι ίδιοι και, ακόμη, ότι αυτά είναι διαφορετικά και αντίθετα από τα συμφέροντα άλλων. Η ταξική εμπειρία προσδιορίζεται εν πολλοίς από τις παραγωγικές σχέσεις μέσα στις οποίες οι άνθρωποι γεννιούνται – ή εισέρχονται παρά τη θέλησή τους. Ταξική συνείδηση είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι εμπειρίες μεταπλάθονται με πολιτισμικούς όρους: γίνονται παραδόσεις, συστήματα αξιών, ιδέες και θεσμικές μορφές. Αν η εμπειρία εμφανίζεται ως προσδιορισμένη, δεν ισχύει το ίδιο για την ταξική συνείδηση. Μπορούμε, ασφαλώς, να διακρίνουμε μια λογική στις αντιδράσεις που έχουν κάποιες παρόμοιες επαγγελματικές ομάδες οι οποίες βιώνουν παραπλήσιες εμπειρίες, αλλά δεν μπορούμε να διατυπώσουμε έναν κανόνα σχετικά με αυτές. Η συνείδηση της τάξης αναδύεται με τον ίδιο τρόπο σε διάφορα μέρη και διάφορες εποχές, αλλά ποτέ ακριβώς με τον ίδιο τρόπο.

Είναι σήμερα ευρέως διαδεδομένος ο πειρασμός να αντιλαμβανόμαστε την τάξη ως «πράγμα». Δεν ήταν αυτός ο τρόπος που την αντιλαμβανόταν ο Μαρξ στα ιστορικά του κείμενα. Ωστόσο, το λάθος αυτό εντοπίζεται σε πολλά από τα μεταγενέστερα «μαρξιστικά» κείμενα. Αυτό το «πράγμα» το αντιλαμβάνονται πολλοί ως κάτι που έχει πραγματική υπόσταση, που μπορεί να οριστεί με τρόπο σχεδόν μαθηματικό. Δηλαδή ένας πλήθος ανθρώπων που διατηρούν μια ορισμένη σχέση με τα μέσα παραγωγής. Αν το σκεφτούμε έτσι, το πιθανότερο επόμενο βήμα είναι να ορίσουμε «ποια συνείδηση πρέπει να έχει αυτή η τάξη» (που σπανίως την έχει) και να αναρωτηθούμε αν έχει επίγνωση της θέσης της και των πραγματικών αναγκών της. Ωστόσο υπάρχει ένα πολιτισμικό εμποικοδόμημα μέσα από το οποίο περνά και αναδύεται αυτή η επίγνωση, έστω με ανεπάρκειες. Από αυτές τις πολιτισμικές υστερήσεις και διαστρεβλώσεις, αν τις βλέπουμε ενοχλητικές, είναι εύκολο να καταλήξουμε σε μια θεωρία υποκατάστασης: στο κόμμα, τη σχέση, τον θεωρητικό, που αναδεικνύουν την ταξική συνείδηση, όχι όπως είναι, αλλά όπως θα έπρεπε να είναι.

Διαπράττεται ωστόσο καθημερινά ένα ανάλογο σφάλμα στην άλλη πλευρά του ιδεολογικού φάσματος. Από μian άποψη, το σφάλμα αυτό αποτελεί το ακριβές αρνητικό του προηγούμενου. Εφόσον μπορεί να αναρθεί χωρίς δυσκολία η αδρή έννοια της τάξης που αποδίδεται στον Μαρξ, συνάγεται ότι κάθε έννοια τάξης δεν αποτελεί παρά μια υποβιβαστική θεωρητική κατασκευή που επιβάλλεται στα πραγματικά δεδομένα. Δεν γίνεται καν δεκτή η ύπαρξη τάξης. Από μian άλλη άποψη, και χάρις σε μια παράξενη αντιστροφή, μπορεί κανείς να περάσει από μια δυναμική σε μια στατική θεώρηση της τάξης. «Αυτό το πράγμα» (η εργατική τάξη) υφίσταται σαφώς και μπορεί επίσης να οριστεί με κάποια σχετική ακρίβεια ως συνιστώσα της κοινωνικής δομής. Η ταξική συνείδηση όμως είναι κάτι πολύ κακό, το οποίο έχει επινοηθεί από παραπλανημένους διανοούμενους, εφόσον οτιδήποτε περιπλέκει την αρμονική συνύπαρξη ομάδων που επιτελούν διάφορους «κοινωνικούς ρόλους» (και άρα επιβραδύνει την οικονομική ανάπτυξη) πρέπει να το αποδοκιμάσουμε ως «σύμπτωμα αδικαιολόγητης διατάραξης».² Το ζητούμενο είναι να προσδιορίσουμε πώς μπορούμε να κάνουμε αυτό το «πράγμα», την εργατική τάξη, να αποδεχτεί τον κοινωνικό της ρόλο και, επίσης, πώς μπορούμε «να χειριστούμε και να διοχετεύσουμε» τη δυσανεξία της.

2. Ο αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει ένα παράδειγμα αυτής της προσέγγισης, που καλύπτει μάλιστα την υπό εξέταση χρονική περίοδο, στο έργο ενός συναδέλφου του καθηγητή Talcott Parsons: N.J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution* (1959).

Δεν θα μπορέσουμε να σκεφτούμε με αυτόν τον τρόπο εάν θυμηθούμε ότι η τάξη αποτελεί σχέση, και όχι πράγμα. Η τάξη δεν υφίσταται ούτε για να έχει ένα αφηρημένο συμφέρον ή μια αφηρημένη συνείδηση ούτε για να ξαπλώνει στο κρεβάτι του Προκρούστη. Και ούτε, επιπλέον, μπορούμε να αντιστρέψουμε αυθαρέτως την πραγματικότητα, όπως θέλησε να το κάνει ένας επιστήμονας μεγάλου κύρους (σε μια μελέτη του για την τάξη, όπου η μεθοδολογική εμμονή τον οδήγησε να παραβλέψει την εξέταση μίας πραγματικής ταξικής κατάστασης σε ένα πραγματικό ιστορικό πλαίσιο), πληροφορώντας μας ότι:

Οι τάξεις βασίζονται στις διαφορές της νόμιμης εξουσίας που συνδέεται με ορισμένες θέσεις, ήτοι στη διάρθρωση των κοινωνικών ρόλων σε συνάρτηση με τη δυνητική αυθεντία που συνδέεται με αυτούς. [...] Ένα άτομο γίνεται μέλος μιας τάξης διαδραματίζοντας έναν κοινωνικό ρόλο σημαντικό από άποψη αυθεντίας. [...] Ανήκει σε μια τάξη επειδή καταλαμβάνει μια δεδομένη θέση σε μια κοινωνική οργάνωση· με άλλα λόγια, η ιδιότητα του μέλους μιας τάξης απορρέει από την κατοχή ενός κοινωνικού ρόλου.³

Τίθενται, ασφαλώς, τα ζητήματα πώς συνέβη και το άτομο ανέλαβε αυτόν τον «κοινωνικό ρόλο» και πώς προέκυψε η συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης (με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά της και τη δομή αυθεντίας της). Και πρόκειται για ζητήματα ιστορικής φύσεως. Αν σταματήσουμε την ιστορία σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο, τότε δεν υπάρχουν τάξεις, αλλά, απλώς, άτομα, ένα πλήθος ατόμων που βιώνουν ένα πλήθος εμπειριών. Εάν όμως παρακολουθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους στη διάρκεια μιας επαρκώς μεγάλης περιόδου κοινωνικής αλλαγής, θα διαπιστώσουμε ότι οι σχέσεις τους, οι ιδέες τους και οι θεσμοί τους διακρίνονται από συγκεκριμένα μοτίβα. Η τάξη ορίζεται από ανθρώπους που βιώνουν την ιστορία τους. Αυτός, σε τελευταία ανάλυση, είναι και ο μόνος ορισμός της.

Αν και δεν έδειξα αρκετή κατανόηση για τα μεθοδολογικά μελήματα ορισμένων κοινωνιολόγων, ελπίζω εντούτοις το βιβλίο αυτό να γίνει πράγματι αντιληπτό ως συμβολή στην κατανόηση της τάξης. Πράγματι, είμαι πεπεισμένος ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την τάξη παρεκτός αν την εκλάβουμε ως ένα κοινωνικό και πολιτισμικό μόρφωμα το οποίο προκύπτει από διαδικασίες που μπορούν να μελετηθούν μόνο στο πλαίσιο της εξέλιξής τους κατά τη διάρκεια μιας σχετικά μεγάλης ιστορικής περιόδου. Το αναγνωστικό κοινό μπορεί να εκλάβει το παρόν βιβλίο σαν μια βιογραφία της αγγλικής εργατικής τάξης, από την εφηβεία της μέχρι τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσής της. Μεταξύ 1780 και 1832 οι περισσότεροι Άγγλοι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται τα συμφέροντά τους ως ταυτιζόμενα μεταξύ τους αλλά και ως αντίθετα από τα συμφέροντα των αρχόντων και των εγγενοδωτών τους. Η άρχουσα τάξη, από την πλευρά της, ήταν επίσης πολύ διασπασμένη, και αν, μάλιστα, η συνοχή της αυξήθηκε κάπως κατά την ίδια περίοδο, τούτο συνέβη μόνον επειδή επιλύθηκαν (ή άρχισαν να αμβλύνονται) κάποιες εσωτερικές αντιθέσεις απέναντι σε μια εξεγερμένη εργατική τάξη. Έτσι, το 1832, η παρουσία της εργατικής τάξης αποτελούσε τον σημαντικότερο παράγοντα στον βρετανικό πολιτικό βίο.

Το βιβλίο έχει γραφτεί ως εξής. Στο Πρώτο Μέρος εξετάζω τη συνέχιση, κατά τον 18ο αιώνα, των λαϊκών παραδόσεων που επηρέασαν τον κρίσιμο για κωβίνικο ανα-

3. R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959), σ. 148-9.

βρασμό της δεκαετίας του 1790. Στο Δεύτερο Μέρος περνά από τις υποκειμενικές στις αντικειμενικές επιρροές: τις εμπειρίες συγκεκριμένων ομάδων εργαζομένων κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, τις οποίες θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικές. Επιχειρώ επίσης μια αποτίμηση του χαρακτήρα της νέας βιομηχανικής εργασιακής πειθαρχίας, καθώς και της σύνδεσής της με τη Μεθοδιστική Εκκλησία. Στο Τρίτο Μέρος εξιστορώ το χρονικό του ριζοσπαστισμού των πληβίων, το οποίο ακολούθως αναπτύσσω, μέσω του λουδισμού, μέχρι την ηρωική εποχή του τέλους των Ναπολεόντειων Πολέμων. Αναλύω, τέλος, ορισμένες πτυχές της πολιτικής θεωρίας και της ταξικής συνείδησης κατά τις δεκαετίες του 1820 και του 1830.

Πρόκειται, θα έλεγα, για μια σειρά μελετών γύρω από συγγενή θέματα, παρά για μια ενιαία αφήγηση. Κατά την επιλογή των θεμάτων, συνειδητοποίησα ενίοτε πως έγραφα ανπιστεκόμενος στο βάρος των κυρίαρχων ορθοδοξιών. Υπάρχει η φαβιανή ορθοδοξία, σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι εργαζόμενοι είναι παθητικά θύματα του *laissez-faire*, εξααιρουμένων κάποιων ελάχιστων διορατικών κοινωνικών μεταρρυθμιστών (κυρίως, του Francis Place). Υπάρχει η ορθοδοξία των εμπειριστών της οικονομικής ιστορίας, οι οποίοι εκλαμβάνουν τους εργαζομένους ως εργατικό δυναμικό, ως μετανάστες ή στατιστικά δεδομένα. Υπάρχει η ορθοδοξία της *Πορείας του προσκυνητή* [*Pilgrim's Progress*],⁴ στο πλαίσιο της οποίας η υπό εξέταση περίοδος ερευνάται διεξοδικά για να εντοπιστούν πρόδρομοι-πρωτοπόροι του Κράτους Πρόνοιας, πρόγονοι μιας Σοσιαλιστικής Κοινοπολιτείας ή (πιο πρόσφατα) πρώιμα υποδείγματα ορθολογικών εργασιακών σχέσεων. Καθεμιά από αυτές τις ορθοδοξίες διαθέτει, αναμφίβολα, έναν βαθμό εγκυρότητας. Όλες τους έχουν εμπλουτίσει τις γνώσεις μας. Η αντίρρησή μου ως προς την πρώτη και τη δεύτερη είναι ότι τείνουν να αποκρύπτουν την εμπρόθετη δράση των εργαζομένων, τον βαθμό στον οποίο αυτοί συνέβαλαν, με συνειδητές προσπάθειες, στη διαμόρφωση της ιστορίας. Η αντίρρησή μου ως προς την τρίτη ορθοδοξία είναι ότι ερμηνεύει την ιστορία υπό το πρίσμα υστερόχρονων μελημάτων, και όχι όπως αυτή πράγματι συνέβη. Διατηρεί στη μνήμη μόνο τους «επιτυχημένους», δηλαδή τους ανθρώπους που είδαν τις φιλοδοξίες τους να προλαβαίνουν τις κατοπινές εξελίξεις. Αντίθετα, τα αδιέξοδα, οι χαμένες υποθέσεις αλλά και οι ίδιοι οι χαμένοι πέφτουν στη λήθη.

Θέλω να διασώσω τον φτωχό καλτσοπλέκτη, τον λουδίτη κόπτη υφασμάτων, τον υφαντή με τον «ξεπερασμένο» χειροκίνητο αργαλειό, τον «ουτοπιστή» τεχνίτη, ή ακόμη και τον παραπλανημένο οπαδό της Joanna Southcott, από την τρομερή υπεροψία των μεταγενεστέρων. Μπορεί οι τέχνες και οι παραδόσεις των ανθρώπων αυτών να έπνεαν τα λούσθια. Μπορεί η εχθρότητά τους προς το νέο πνεύμα της βιομηχανίας να ήταν οπισθοδρομική. Μπορεί τα κοινοτιστικά τους ιδεώδη να στερούνταν ρεαλισμού. Μπορεί οι στασιαστικές τους συνωμοσίες να ήταν παρακινδυνευμένες. Εντούτοις, αυτοί ήταν οι άνθρωποι που βίωσαν τις ιστορικές εκείνες περιόδους οξύτατης κοινωνικής αναταραχής· όχι εμείς. Οι προσδοκίες τους ανταποκρίνονταν στην ίδια την εμπειρία

4. [Σ.τ.Ε.] Πλήρης τίτλος: *The Pilgrim's Progress from This World to That Which Is to Come*. Πρόκειται για χριστιανικό ανάγνωσμα που γράφτηκε από τον Τζων Μπάνιαν το 1678 και θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά κείμενα στην Αγγλία. Ο όρος «πορεία» στον τίτλο συνηχεί με τον όρο «πρόοδος», ως ηθική πρόοδος. Πρόκειται για ηθικοπλαστικό βιβλίο που χαρακτηρίζει μια προσέγγιση στα ηθικοκοινωνικά ζητήματα.

τους. Και αν υπήρξαν θύματα της ιστορίας, καταδικασμένα για όλη τους τη ζωή, θύματα παραμένουν έως σήμερα.

Δεν πρέπει να αποτιμούμε τις πράξεις ενός ανθρώπου έχοντας ως μοναδικό κριτήριο τις κατοπινές εξελίξεις. Ας μη λησμονούμε, άλλωστε, πως ούτε και οι ίδιοι βρισκόμαστε στο τέλος της κοινωνικής εξέλιξης. Σε μερικούς από τους χαμένους αγώνες των ανθρώπων της Βιομηχανικής Επανάστασης ενδέχεται να εντοπίσουμε αποκαλυπτικά στοιχεία για κοινωνικά δεινά τα οποία δεν έχουμε ακόμη θεραπεύσει. Επιπλέον, η περίοδος αυτή απαιτεί την προσοχή μας για δύο συγκεκριμένους λόγους. Πρώτον, ήταν μια εποχή στην οποία το κίνημα των πληβίων απέδιδε εξαιρετικά μεγάλη σημασία στις εξισωτικές και τις δημοκρατικές αξίες. Μολονότι συχνά υπερηφανευόμαστε για τον δημοκρατικό τρόπο ζωής μας, τείνουμε πολλές φορές να λησμονούμε ή να παραβλέπουμε τα γεγονότα των κρίσιμων εκείνων χρόνων. Δεύτερον, το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου μας αντιμετωπίζει και σήμερα προβλήματα εκβιομηχάνισης και διαμόρφωσης δημοκρατικών θεσμών, προβλήματα ανάλογα, από πολλές απόψεις, με την αγγλική εμπειρία κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης. Αγώνες που χάθηκαν στην Αγγλία θα μπορούσαν, στην Ασία ή την Αφρική, να ευοδωθούν.

Ένα απολογητικό σχόλιο, τέλος, προς τους Σκοτσέζους και τους Ουαλούς αναγνώστες και αναγνώστριες. Αν αμέλησα τη δική τους ιστορία, δεν το έκανα από σοβινισμό, αλλά από σεβασμό. Ακριβώς επειδή η τάξη αποτελεί μόρφωμα οικονομικό όσο όμως και πολιτισμικό, φρόντισα να μην επεκταθώ σε γενικεύσεις πέραν της πολύ συγκεκριμένης αγγλικής εμπειρίας. (Έλαβα υπόψη τους Ιρλανδούς μόνον ως μετανάστες στην Αγγλία, και όχι ως κατοίκους της Ιρλανδίας.) Το σκοτσέζικο χρονικό, ειδικότερα, είναι τόσο δραματικό και τόσο οδυνηρό όσο και το αγγλικό. Η σκοτσέζικη γιακωβίνηκη κινητοποίηση ήταν πιο έντονη και πιο ηρωική. Εντούτοις, το σκοτσέζικο χρονικό παρασεσάζει και ορισμένες ουσιώδεις διαφορές. Ο καλβινισμός δεν ήταν ταυτόσημος με τον μεθοδικισμό, αν και δύσκολα θα αποφασίζαμε ποιος από τους δύο ήταν χειρότερος στις αρχές του 19ου αιώνα. Στην Αγγλία δεν υπήρχε αγροτιά ανάλογη των μεταναστών των Χάιλαντς. Η λαϊκή κουλτούρα ήταν επίσης πολύ διαφορετική. Μπορούμε πράγματι, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1820, να θεωρήσουμε σαφώς διακριτές την αγγλική και τη σκοτσέζικη εμπειρία, δεδομένου ότι οι πολιτικοί και συνδικαλιστικοί δεσμοί ούτε είχαν σταθεροποιηθεί ούτε είχαν ωριμάσει ακόμη.

Το βιβλίο αυτό γράφτηκε στο Γιόρκσκιρ, γι' αυτό και ενίοτε χρωματίζεται από πηγές του Ουέστ Ράιντινγκ.⁵ Οφείλω θερμές ευχαριστίες στο Πανεπιστήμιο του Λητζ και στον καθηγητή S.G. Raybould, που μου έδωσαν τη δυνατότητα, πριν από μερικά χρόνια, να ξεκινήσω την έρευνα που οδήγησε σε αυτό το βιβλίο· επίσης, στα μέλη του ΔΣ του Ινστιτούτου Leverhulme, για την ερευνητική υποτροφία που μου απένειμαν, επιτρέποντάς μου να ολοκληρώσω το συγκεκριμένο έργο. Πήρα επίσης πολλά διδάγματα από τους συμμετέχοντες στα σεμιναριακά μου μαθήματα, με τους οποίους συζήτησα πολλά από τα θέματα που εξετάζω εδώ. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους φορείς που μου επέτρεψαν να παραθέσω αποσπάσματα από χειρόγραφα και έντυπες πηγές· ειδικότερες ευχαριστίες παρουσιάζονται στο τέλος του τόμου.

5. [Σ.τ.Μ.] Το Ουέστ Ράιντινγκ, μαζί με το Ιστ Ράιντινγκ και το Νορθ Ράιντινγκ, ήταν οι τρεις διαμερισμένες περιφέρειες που συναποτελούσαν, από το 1889 έως 1974, την ιστορική κομητεία του Γιόρκσκιρ.

Οφείλω ευγνωμοσύνη σε αρκετούς ανθρώπους ακόμη. Ο κ. Christopher Hill, ο καθηγητής Asa Briggs και ο κ. John Saville αξιολόγησαν τμήματα προσχεδίων του βιβλίου, αλλά δεν ευθύνονται κατά κανέναν τρόπο για τις κρίσεις που διατύπωσα εγώ. Ο κ. R.J. Harris επέδειξε ιδιαίτερη υπομονή ως επιμελητής, όταν το κείμενο ξεπέρασε τα όρια της σειράς για την οποία μου είχε αρχικά ανατεθεί. Ο κ. Perry Anderson, ο κ. Denis Butt, ο κ. Richard Cobb, ο κ. Henry Collins, ο κ. Derrick Crossley, ο κ. Tim Enright, ο δρ E.P. Hennock, ο κ. Rex Russell, ο δρ John Rex, ο δρ E. Sigsworth και ο κ. H.O.E. Swift μου προσέφεραν τη βοήθειά τους σε διάφορες φάσεις της συγγραφής. Οφείλω εξίσου να ευχαριστήσω την κ. Dorothy Thompson, ιστορικό και σύζυγό μου. Συζήτησα κάθε κεφάλαιο μαζί της και μπόρεσα έτσι να δανειστώ όχι μόνο τις ιδέες της αλλά και υλικό από τα σημειωματάριά της. Η συνεργασία της δεν αφορά το τάδε ή το δείνα επιμέρους σημείο, αλλά τον συνολικό τρόπο θεώρησης του ζητήματος.

Χάλιφαξ, Αύγουστος 1963

Η συγκρότηση της εργατικής τάξης αποτελεί μείζον γεγονός της οικονομικής, της πολιτικής, αλλά και της πολιτισμικής ιστορίας. Δεν υπήρξε απλώς απόρροια του εργοστασιακού συστήματος, ούτε μιας εξωτερικής δύναμης, της λεγόμενης Βιομηχανικής Επανάστασης, η οποία και παρήγαγε, τελικά, μια «νέα φυλή ανθρώπων». Οι αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις και τις εργασιακές συνθήκες που συνδέονται με τη Βιομηχανική Επανάσταση δεν επιβλήθηκαν σε ένα άμορφο, ακατέργαστο ανθρώπινο υλικό, αλλά στον «εκ γενετής ελεύθερο Άγγλο». Ο εργοστασιακός εργάτης ήταν κληρονόμος παραδεδομένων δικαιωμάτων των χωρικών, αντιλήψεων περί ισότητας ενώπιον του νόμου, χειροτεχνικών και βιοτεχνικών παραδόσεων. Εν ολίγοις, στη συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης συνέβαλαν τόσο εξωτερικοί παράγοντες όσο και η ίδια η εργατική τάξη.

Ο Βρετανός ιστορικός Edward Palmer Thompson (1924-1993), πιο γνωστός ως E.P. Thompson, επηρέασε καθοριστικά, κυρίως με το έργο του *The Making of the English Working Class* (1963), την ανάπτυξη του κλάδου της Κοινωνικής Ιστορίας. Δίδαξε στα πανεπιστήμια του Λητζ και του Ουόρικ, ως επισκέπτης καθηγητής στις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς και σε τμήματα εκπαίδευσης ενηλίκων. Μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Μεγάλης Βρετανίας ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια στο Καίμπριτζ, ο E.P. Thompson αποχώρησε το 1956, μετά τη σοβιετική εισβολή στην Ουγγαρία. Το 1960 πρωταγωνίστησε στην έκδοση της γνωστής επιθεώρησης *New Left Review*, από την οποία όμως αποστασιοποιήθηκε το 1962. Μετά το 1980 ανέπτυξε έντονη δράση στο πλαίσιο του κινήματος για την ειρήνη και τον πυρηνικό αφοπλισμό. Εκτός από το έργο του *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, βιβλίο-σταθμό για ό,τι σήμερα αποκαλούμε «ιστορία από τα κάτω», το συγγραφικό έργο του E.P. Thompson περιλαμβάνει βιογραφίες του Ουίλιαμ Μόρις (*William Morris: Romantic to Revolutionary*, 1955) και του Ουίλιαμ Μπλέικ (*Witness Against the Beast: William Blake and the Moral Law*, 1993), καθώς και συλλογές δοκιμίων και άρθρων (*The Poverty of Theory*, 1978· *Zero Option*, 1982· *Double Exposure*, 1985 κ.ά.). Στα ελληνικά κυκλοφορεί επίσης το κείμενό του *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*.